

# ÜSKÜDAR'IN VAKIF KÜLTÜR MİRASI ve KORUNMASI İÇİN ÖNERİLER\*

ÜSKÜDAR'S WAQF CULTURAL HERITAGE AND PROPOSALS FOR ITS CONSERVATION

Betül Gelengül Ekimci | *Anadolu Üniversitesi, Mimarlık Bölümü*  
Prof. Dr. Zeynep Ahunbay | *İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Restorasyon Programı*

Bu makale, birinci yazar tarafından İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Restorasyon Programı'nda tamamlanmış olan "Üsküdar Vakıf Eser Kültür Mirası ve Korunması İçin Öneriler" adlı doktora tezinden hazırlanmıştır.



Üsküdar antik döneme kadar uzanan tarihiyle İstanbul'un Anadolu yakasının önemli bir yerleşmesidir. Bizans çağında küçük bir yerleşim yeri olan Üsküdar, Osmanlı döneminde İstanbul'un üç yönetim merkezinden biri olmuş; Hac yolculuğuna başlayan kervanların ve doğuya sefere çıkan ordunun ilk durağı olarak önemi artmıştır. İstanbul'un Anadolu ile bağlantısını sağlayan iskele civarında ve kervan yolu üzerinde, sultanlar ve üst düzey yöneticiler tarafından 15. -19. yüzyıllar arasında kurulan vakıflarla Üsküdar imar edilmiştir. Üsküdar'ın vakıf kökenli kültür mirası mimari anıtlarla sınırlı değildir. Karacaahmet Mezarlığı, ulu selvi ağaçları, çeşme, sebül ve mescitleriyle Üsküdar'ın en büyük kabristanıdır. Halkın kutsal saydığı bu alan veli türbeleri ve tarihi sofalarıyla adak ve ziyaret yeri olmuştur. Sultan vakıflarına bağlı Büyük ve Küçük Çamlıca tepeleriyle Validebağ gibi korular mesire yeri olmuş; mescit, namazgâh, çeşme, sebül, kuyu, vb. yapılarla Üsküdar'ın ücra köşeleri de şenlendirilmiştir. Üsküdar'ın günümüze ulaşan tarihi anıtlarının çoğu vakıf kökenlidir. Üsküdar tarihinin önemli bir bileşeni olan vakıf kültür mirası daha iyi bakılmayı ve yönetilmeyi hak etmektedir; bu değerler ayrıntılı olarak ele alınmalı, taşıdıkları ulusal ve evrensel öneme koşut olarak korunmaları ve sürdürülebilmeleri yönünde çaba gösterilmelidir. Vakıf kültür varlıklarının tarihi niteliklerine uygun bir biçimde kullanılması, tarihi kent peyzajı bütününde, temel çevresel öğeleriyle birlikte korunmaları önemlidir. Bu çalışmada Üsküdar'ın kültürel mirasını temsil eden, kentin gelişimine yön veren vakıf mimari eserlerin yapıldıkları dönemden itibaren geçirdikleri değişimler irdelenerek, günümüzdeki durumları ve özgünlükleri değerlendirilmiştir. Çalışmanın, Üsküdar'ın vakıf kökenli kültür mirasının kapsam ve anlamının tam ve doğru olarak tanınmasına ve korunmasına katkıda bulunması hedeflenmektedir.

*Anahtar Kelimeler: İstanbul, Üsküdar, vakıf, kültür mirası, anıt, koruma*

With its position across the Historic Peninsula, Üsküdar is an integral part of Cultural Landscape Site of İstanbul. During the Byzantine period, it was a small settlement with commercial and religious buildings. Starting with the fifteenth century, Üsküdar was developed by the Ottomans. During the Ottoman period, Üsküdar's commercial importance continued; caravans travelling to the East commenced their trip from Üsküdar. Its prominent monumental buildings which are part of İstanbul's silhouette were constructed between the 15th and 19th centuries.

In Ottoman society, there were benevolent people who donated their money and property for the welfare of the society. These individuals founded schools, libraries, religious and social buildings and donated property the revenues of which were used for the maintenance and management of these buildings. Üsküdar has a rich collection of waqf buildings. Today, these buildings are administered by the General Directorate of Pious Foundations.

Waqf buildings have played important social, economic and cultural role in the development of urban life in Üsküdar. The donors vary from ordinary citizens to the sultans and members of the imperial family. The kind of waqf buildings varies from fountains which offered water to the passersby, to monumental mosques; madrasas, libraries, primary schools, public kitchens, dervish lodges and hospitals.

The prominent waqf establishments in Üsküdar started with the Rum Mehmed Paşa Complex in 1470 and continued with Mihrimah Sultan, Kösem Sultan, Ahmedîye, Yeni Valide, Ayazma, and Selimiye architectural complexes in the following centuries. In 1924, just after the establishment of the Turkish Republic, all waqf buildings in Üsküdar were surveyed and their condition and locations were recorded. Since 1924, several of the buildings on this list have been lost due to construction of new roads or neglect. Several have lost their historic value because of bad restorations. Studying and documenting these monuments is important as the first step in planning for the protection of the cultural heritage of Üsküdar.

It was considered important to compare the present situation of the monuments with their situation in 1924, describing the changes which have taken place in the meantime. With the help of field work and archival study, it was possible to find out the extent of changes.

Üsküdar incorporates important elements from the long history of the İstanbul. As an important component of Üsküdar's cultural heritage, waqf buildings deserve more attention and better management. In this study, waqf buildings and their urban environment, from 15th century to 19th century is evaluated.

The rich cultural heritage of Üsküdar deserves respect; the contribution of the historic ensembles to the historic landscape should be carefully protected. Detailed studies will provide a better appreciation of their national and universal value. This study aims to contribute to a better understanding of the heritage values and protection of cultural heritage by assigning the monuments proper new uses.

*Keywords: İstanbul, Üsküdar, waqf, cultural heritage, monument, conservation*



## GİRİŞ

Vakıflar, hayırsever kişilerce kamu yararı için süresiz hizmet etmek üzere kurulmuş dini, sosyal ve eğitim amaçlı kurumlardır. Osmanlı toplumunun önemli ihtiyaçları, hayırsever insanlar tarafından tespit edilip, kurdukları vakıflar aracılığıyla çözümlenmiştir. Ticaret ve konaklama yapılarının yanı sıra, din, eğitim, sağlık, barınma ve sosyal yaşamla ilgili imar etkinlikleri büyük oranda vakıf sistemi içinde gerçekleştirilmiştir. Vakıf kuranlar eserlerinin sonsuza dek yaşatılması için gerekli kaynakları vakfiyelerinde belirlemiş; sürekli bakım ve onarımın yapılabilmesi için gelir getirici han, dükkân, bina, bağ, bahçe vb. mülkler vakfetmişlerdir. Osmanlı döneminde vakıf aracılığıyla kurulan külliyeler ve anıtsal yapılar Üsküdar'ın sosyal ve kültürel yaşamına katkı sağlamış, halkın günlük gereksinimleri karşılayan irili ufaklı pek çok vakıf eser ile kent dokusu gelişmiştir.

1924 yılında 429 sayılı Kanunla birlikte kurulan Vakıflar Genel Müdürlüğü, köklü bir geçmişi bulunan vakıf kurumunun ve bu kurum aracılığı ile inşa edilmiş anıtsal nitelikli kültür varlığı mirasımızın günümüzdeki temsilcisi ve koruyucusudur (Resmi Ceride, 6 Mart 1324/65; Düstur, III/V, 1931, s.399). Maarif Vekâleti'nin 5 Teşrinisani 1338/(1922) tarih ve 170 sayılı genelgesinde illerdeki tüm eski eserlerin ve tamir edilebilecek olan anıtların listesi ile yazıt ve mezar taşlarının tespiti istenmiştir (Öztürk 1995: 86). Vakıf kökenli taşınmaz eski eserlerin sorumluluğunu alan Evkaf Umum Müdürlüğü tarafından İstanbul'da mahallelere göre tüm gayrimenkul mazbut ve mülhak vakıf eserlerin tespiti yapılmıştır. Söz konusu defter T. C. Vakıflar Baş Müdürlüğü İbrahim Hakkı Konyalı Vakıf Kütüphanesi ve Arşivi'nde 4743 numara ile kayıtlıdır (ayrıca bkz. Konyalı 1976: C.1, s.54-57). Üsküdar'daki vakıf eserlerin dökümünü kapsayan bu arşiv belgesi, çalışmada derlenen bilgilerin ve değerlendirmelerin ana kaynağını oluşturmaktadır. Vakıf eserlerin tek tek ele alındığı bu tez çalışmasında, her yapıdaki ayırt edici izler irdelenerek korunma durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1924 yılındaki durum ile bugünkü durum karşılaştırılmış, sonuçlar sayısal veriler ve haritalar üzerinde işaretlemelerle ortaya konularak, vakıf kökenli kültür mirasının korunmasına ilişkin öneriler geliştirilmiştir.

Üsküdar'ın tarihi kent dokusunu oluşturan değerlerden bir bölümü 1970'li yıllardan itibaren tescil edilerek yasal koruma altına alınmıştır. Ancak toplumun sosyal yapısında giderek hızlanan değişim, nüfus artışı, teknolojik ilerlemeler ve idari-örgütsel değişimler ve 1950'den sonra gerçekleştirilen ulaşım projeleriyle tarihi kent çok faklılaşmıştır. Bugün Üsküdar'ın Osmanlı anıtları ile belirlenen geleneksel silueti, arka planda yükselen apartmanlar ile yeni bir görünüm almıştır. Genel olarak sultan külliyelerine ait olan ve abidevi oldukları oranda korunmaya değer görülen yapılar dışında kalan vakıf eserler, bakım ve onarımları yapılmadığından zamanla terk edilerek yıkılmışlardır. Vakfa gelir getirmesi için yaptırılan eserlerin çoğu yasal düzenlemeler ve idari boşluklarla özel ve tüzel kişilerin ellerine geçmiş, bunların çoğu yıkılmış, yerlerine çok katlı apartmanlar inşa edilmiştir. İşlevsiz kalan bazı vakıf yapıları işgal altındadır. Kullanımını sürdüren yapılar ise ehliyetsiz onarımlar ve kullanıcı müdahaleleri ile zarar görmüştür.

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Dönemi'nde Üsküdar'da kurulan vakıf eserlerin mevcut durumlarının araştırılması ve vakıf kökenli kültür mirasının korunmasına yönelik yöntem ve öneriler geliştirilmesidir. Üsküdar'ın kültür mirasının büyük çoğunluğunu temsil eden vakıf eserlerin mevcut durumlarının tespiti, sınırlı kaynakların öncelikli olana doğru yöneltilmesi ve etkin koruma politikalarının geliştirilmesi için elzemdir. Yazılı ve görsel veriler yardımıyla geçmiş ve bugünkü durumun karşılaştırılması vakıf eser kültür mirasının tam ve doğru olarak anlaşılmasına ışık tutacaktır. Kültür mirasının ulusal ve evrensel değerlerinin ortaya konulması uluslararası koruma kuramı, politikası ve ilkelerine uygun koruma planları geliştirilmesi yönünde atılması gereken ilk adımdır.

## ÜSKÜDAR'IN TARİHİ GELİŞİMİ ve DÖNÜŞÜMÜ

Üsküdar'ın kuruluşu, çeşitli kaynaklarda adına rastlanan antik Chrysepolis kentine kadar uzanmaktadır. Son zamanlarda gerçekleştirilen Marmaray kazıları ilk yerleşimin bugünkü Üsküdar Meydanı'nın çevresinde geliştiği ve kıyıda bir liman olduğu görüşünü kuvvetlendirmiştir (Karagöz 2007: 139). Kazılarda Mihrimah Sultan Camii önünde 10. yüzyıla tarihlenen tek nefli, apsisli bir kilise kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Daha sonraları Scutari adını alan kentin Roma ve Bizans dönemlerindeki durumuna ilişkin genel kanı imparatorluğun ileri gelenlerine ait birkaç saray, ayazma ve manastır dışında önemli ve büyük bir yapı olmadığı yönündedir. Tarihi kaynaklarda 13. yüzyılda Haçlı seferlerinin etkilerinin Üsküdar'a sıçradığı, yüksek kademedeki katılımcıların bir süre Üsküdar'da İmparatorluk Sarayı'nda dinlendikleri aktarılmaktadır (Karagöz 2007: 139).

Üsküdar'da ilk Osmanlı külliyesi Fatih'in vezirlerinden Rum Mehmet Paşa tarafından 1471 yılında inşa ettirilmiştir. Salacak sırtları denizden dik bir yamaçla yükselen görkemli manzarasıyla sultanlar ve üst düzey yöneticilerin ilgisini çekmiş, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde bugünkü Ayazma semti ile Haydarpaşa Garı arasında kalan geniş alanda hasbahçeler ile yazlık saraylar kurulmuştur (Öztürk 2008: 1).

18. yüzyıldan itibaren sözü edilen bölgede sultanlar tarafından vakıf kanalıyla yeni mahalleler kurulmaya başlamıştır. 19. yüzyılda Kavak Sarayı arazisinin bir kısmı üzerine inşa edilen Selimiye Külliyesi, askeri kışla ve bağlı yapılar dışında dini, sosyal, ticari ve sivil yapıları bir arada barındırır. III. Selim tarafından kışlanın yanında kurulan mahalle İstanbul için yeni bir şehircilik anlayışını yansıtmaktadır. 1839 yılında çıkarılan kanun ve düzenlemelerle vakıflar Evkaf-ı Hümayun Nezareti adı altında merkezi bir yönetime bağlanmıştır (Hatemî 1985: 1666). Tanzimat'la birlikte nizamnameler kentin mimari oluşumunu etkilemiştir.

Üsküdar'da merkezdeki yolların ve dar sokakların tramvay ve araba ulaşımına elverişli hale getirilmesi çalışmaları bu yüzyılın ağırlık noktasını oluşturmuştur. Üsküdar-Kadıköy Tramvay hattının açılması ile Bülbülderesi-Tunusbağı, Karacaahmet Caddesi genişletilmiş, yol düzenleme çalışmaları ile pek çok yapı yıkılmış veya yerleri değiştirilmiştir. 1873 yılında Bağdat Demiryolu'nun İstanbul-İzmit bölümü tamamlanmış; 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başlarında Haydarpaşada askeri hastane ve Haydarpaşa Garı gibi Batılı modellere göre biçimlenmiş büyük yapılar yapılmıştır. Ancak yine de 19. yüzyıldan itibaren yeni düzenlemeler ile İstanbul'da şehircilik anlayışında yaşanan değişimlerde Üsküdar nispeten bu dönüşümün dışında kalmış, eski kent dokusunun nitelikleri ve ahşap mimarisi korunmuştur.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'un göçlerle artan nüfusundan Üsküdar da payını almış, hızlı nüfus artışı ve yükselen arsa fiyatları ile pek çok vakıf arsası kısmen, ya da tümüyle istimlak edilmiş, yerleri imara açılmıştır (Karaoğlu

2007: 64). 1960'da Çamlıca, Bulgurlu ve daha doğudaki alanlarda hızlı bir gecekondulaşma başlamıştır. 1973'de Boğaz Köprüsü'ne bağlanan tarihi güzergâhlar yıkımlarla genişletilerek Nuh Kuyusu ve Dr. Fahir Atabey bulvarları açılmış, TEM otoyolu bağlantılı, yeni yollar inşa edilmiştir. Ulaşım ağında yapılan değişiklikler kaçınılmaz olarak tarihi ve doğal çevreyi tahrip eden geri dönülmez dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Kent ölçeğinde yaşanan bu değişim sürecinde bazı vakıf yapıları yola gitmiştir. 1988'de Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün tamamlanması ile çevre yollarının geçtiği kırsal kesimde hızlı bir yapılaşmanın yaşanması sonucu Ümraniye 1987 yılında Üsküdar'dan ayrı bir ilçe yapılmıştır.

Uluslararası koruma kuramı ve yükselen tarih bilinci ile "sit" tanımı 1973 yılında "Eski Eserler Kanunu" ile yasalar da yerini almış ancak aynı yıl yürürlüğe giren Üsküdar İmar Planı bu gelişmenin dışında kalmıştır. 1993 yılında genel olarak külliyeler ve çevreleri sit alanı ilan edilmiş, Rum Mehmet Paşa, Ayazma Camii ve çevresi Koruma İmar Planı, İhsaniye Mahallesi 347 Ada Koruma Amaçlı Uygulama İmar Planı, Yeni Mahalle Koruma İmar Planı, İcadiye-Kuruçeşme Parkı ve Çevresi Koruma Amaçlı İmar Planı, Toygar Hamza Mahallesi 246-247 Ada Koruma İmar Planı hazırlanmıştır. Planlama alanları içinde kalan eski eserler 1973 yılında GEEAYK tarafından tescillense de Üsküdar'ın merkez mahallelerini kapsayan bir sit alanı gerçekleştirilmediğinden bölgenin bütüncül olarak korunmasını sağlamamıştır (Şekil 2).



Şekil 1. Kanuni Sultan Süleyman Üsküdar Sarayı bahçesinde (Hünernâme II, TSM H1524, 227b).

Sit alanı dışında kalan adalarda geleneksel doku hızla kaybolmuştur. İBB ve ilçe belediyece farklı tarihlerde gerçekleştirilen plan tadilatlarıyla koruma alanının çehresini değiştiren uygulamaların önü açılmıştır. Pek çok sit alanında karşılaşıldığı gibi Üsküdar'ın tarihi alanları detaylı projelendirme eksikliği, hızla artan modern yapılar, büyük ölçekli ulaşım projeleri gibi nedenlerle risk altındadır.

2010 yılında, İBB ve ilçe belediyesince yürütülen ortak çalışma ile Üsküdar Meydanı ve Yakın Çevresi Nazım ve Uygulama İmar Revizyonları onaylanmıştır. Merkez Bölgesi tarihi eser envanter çalışması Üsküdar Belediyesi ve KUDEB ile ortak sürdürülmektedir.

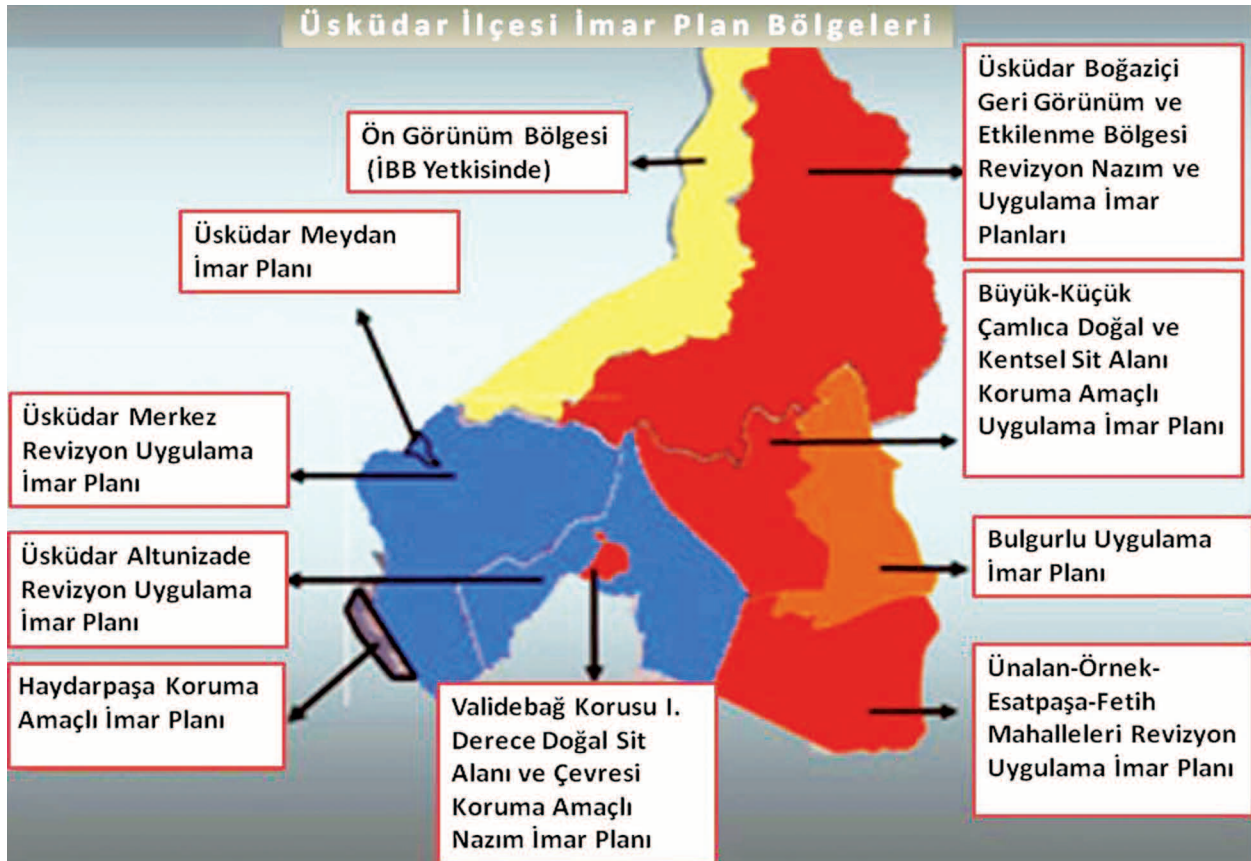
## ÜSKÜDAR'DAKİ VAKIF ESERLER

1924 yılında Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na göre kurulan Şer'îye ve Evkaf Vekâleti içinde Evkaf Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlı vakıfların mülkiyet durumlarının belirlenmesi ve tespit işlemleri gerçekleştirilmiştir. 1924 tarihli vakıf sicil defteri, yapının adı, vakıf eserin bulunduğu mahalle, sokak ismi, işlevi, vakıf sahibi, yapının fiziki durumu hakkında kısa bilgiler içermektedir. Bu listede kayıtlı vakıf mülkler cami, mescit, tekke, zaviye, hankah, türbe, mektep, medrese, darülkurra, darülhadis, darüşşifa, hastane, kütüphane, imarethane, çeşme, sebil, namazgâh, su terazisi, maksam, kuyu, su deposu, helâ, meşrutahane, dükkân, kabristan, bağ-bahçe olarak sınıflandırılabilir. Vakıf sistemindeki bozulma ve yolsuzluklar 1924 yılında hilafetin kaldırılmasına kadar devam etmiş; birçok vakıf eser 1924 tarihinden önce vakıf elinden çıkmıştır. 1924 yılında kaydedilen adres bilgi-

leri, zaman içinde bazı mahallelerin idari olarak birleştirilmesi, bazı sokak veya caddelerin genişletilerek yeni isimlerle anılmaya başlanması, ya da yeni düzenlemeler dolayısıyla değişmiştir. Arşivlerden elde edilen haritalar ve 1934 tarihli İstanbul Şehir Rehberi'nden yararlanılarak çalışma alanının sınırlarını belirlemek mümkün olmuştur. Çalışma alanı tarihi Üsküdar'ın çekirdeğini oluşturan ve listede adı geçen 40 mahalleden oluşmaktadır.

Bu belge ile 1924 yılında Üsküdar'da 635 adet vakıf abide, 59 Kabristan, 1 Bahçe ve 3 adet boş arsa kayıt altına alınmıştır. Bu eserlerden günümüze 332 adedinin ulaşabildiği tespit edilmiştir. Bu eserlerin korunabilmeleri yönünde bilinçli politikalar geliştirmek amacıyla mevcut durumları incelenmiş, tarihi süreçte geçirilen fiziki ve işlevsel değişimler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Koruma sorunlarının irdelenmesi sonucunda aşağıdaki değerlendirmeler geliştirilmiştir.

**Külliyeleer:** Külliyeleer, toplumun ihtiyaçları doğrultusunda, belirli alanların bayındırlaşması için inşa edilen yapılar topluluğudur. Anadolu kervan yollarının başlangıç noktası Üsküdar, ticari ve kültürel ilişkiler açısından Osmanlı başkentinin önemli yerleşmelerinden biridir. 15. yüzyıldan itibaren sultanlar ve üst düzey yöneticiler tarafından kurulan külliyeleer Üsküdar'ın genel görünümünde ve gelişiminde önemli rol oynamıştır. Dönemin mimari düzeyini yansıtan bu yapılar, dini ve sosyal içerikli farklı işlevleri bir arada barındıran anıtsal mimari oluşumlardır. Vakfa gelir getirmesi için düşünülen dükkân, konut, vb. yapılarla desteklenen külliyeleer yeni oluşan mahallelerin odak noktası olmuş, çevreleri zamanla yerleşmelerle sarılmıştır.



Şekil 2. Üsküdar İmar Planı Bölgesi, 2009 (Üsküdar Belediyesi Plan ve Proje Müdürlüğü).



Büyük ölçekli yatırım projelerinin ürünü olan külliye kent Osmanlı mimarisinin ve kültürünün en iyi anlaşıldığı yerlerdir. Üsküdar'da sultanlar ve aileleri tarafından kurulan kent silüeti içinde simgesel değerleriyle öne çıkan eserlerdir. Ancak 20. yüzyılın hızlı yapısal değişim süreci içinde çevrelerinin geleneksel mimari yerine çok katlı betonarme yapılarla sarılması anıtsal etkilerini gölgelemiştir.

Rum Mehmet Paşa, Atik Valide ve Ayazma külliye ve çevreleri 1993 yılında yürürlüğe giren koruma amaçlı imar planı ile sit alanı ilan edilmiştir. Plan notlarında sit alanı ve çevresinin kentsel dokuyu ve silüeti olumsuz etkileyecek banyındalık projelerinden uzak tutulmasının amaçlandığı belirtilmektedir. Ancak planlama alanı büyük ölçüde gelişimini tamamlamış bir bölge olduğundan, alınan koruma kararları, genellikle 22.1.1976 tarihli 1/1000 ölçekli Üsküdar İmar Planı şartları dikkate alınarak verilmiştir. Bununla birlikte, detaylı proje eksikliği, izinsiz yapılaşma ve imar planı tadilatları ile tarihi dokunun önemli bir kısmı yitirilmiştir.

Üsküdar'ın geçmişine ışık tutan külliye düzenlemelerinin iyi korunduğu söylenemez. Örneğin 15. yüzyılda Rum Mehmet Paşa tarafından inşa edilen külliye camii ve türbe dışındaki yapıları yıkılarak ortadan kalkmıştır. 16. yüzyılda Mimar Sinan tarafından deniz kıyısında inşa edilen Mihrimah Sultan Külliyesi, kurulduğu yıllarda kervanların konakladığı, tüccarların depolarının bulunduğu hanlar ile daha farklı bir mimari düzen göstermektedir. 20. yüzyılda yapılan meydan düzenleme çalışmaları sonucu kervansaray ve hanlardan geriye yalnız fotoğraf ve gravürlerdeki görüntüleri kalmıştır. Üsküdar'ın güney yamaçlarında, geniş bir arazide kurulan Atik Valide Külliyesi kervansaray, imarethane, darüşşifa, darülhadis, darülkurra ve sıbyan mektebi ile Mimar Sinan tarafından tasarlanan üst düzey bir mekânsal düzenlemedir. 18. yüzyılda askeri amaçla kullanılan, bu yüzyıldan itibaren yeni işlevlerin getirdiği ek ve onarımlarla değişikliğe uğrayan yapıların özgün durumlarını anlamak ve değerlendirmek güçleşmiştir. Yine Mimar Sinan'ın eseri olan Şemsi Paşa Külliyesi'nin cami-avlu ilişkisi Cumhuriyetin ilk yıllarında gerçekleştirilen onarımlarla değiştirilmiş, güneybatısından geçirilen sahil yoluna göre avlu zemin kotu aşağıda kalmıştır. 17. yüzyılda Kösem Sultan adına inşa edilen Çinili Külliyesi'nin avlusuna yeni binalar sokulmuş, avlu duvarlarının bir kısmı yıkılmıştır. 18. yüzyılda Sultan III. Mustafa tarafından Ayazma Külliyesi çevresinde yaptırılan sanat ve zanaat kuruluşları ile konutlardan hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Sıbyan mektebi yerine yeni bir okul yapılmış, zamanla yıkılan hamamın ve sarnıçların ancak izleri kalmıştır.

19. yüzyılın başında inşa edilen Selimiye Külliyesi'nin kışla binası ve askerlerin gereksinim duyduğu, cami, hamam, mutfak, erzak deposu, değirmen, fırın, vb tesislerin yanı sıra kumaş ve kadife imalathaneleri, basım atölyesi, hanlar, dükkânlar ve konut grubundan oluşan yerleşim dokusu izgara planlıdır. Yeniçeri ayaklanmalarıyla kışla ve çevresi yıkılmış, II. Mahmut döneminde tekrar inşa edilmiştir (Ramazanoğlu 2003: C.1, s. 85). Günümüzde kışla binası özgün işlevini büyük oranda sürdürmektedir. Ancak gelişen teknoloji ile

üretim tesisleri işlevsiz kalarak ortadan kalkmış, tek veya iki katlı konutların yerine inşa edilen apartmanlarla daha farklı bir görünüm ortaya çıkmıştır. Sahil yolu ve Harem İskelesinin yapımı sırasında denizin doldurulmasıyla kıyı şeridi değişime uğramıştır. Kurucusunun adını taşıyan yerleşimin yalnızca yol izleri mevcuttur.

Zamanla işlevini yitiren yapılardan bazıları terk edilmiş, gerekli onarımlar zamanında yapılamadığından harabiyet artmıştır. Yeni kullanımlara tahsis edilen yapılardan bir kısmına denetimsiz müdahaleler yapılmış, eklerle özgün şemaları değiştirilmiştir. Vakfa gelir getiren han, dükkân gibi yapılar satılarak özel mülkiyete geçmiş yeni yapılaşma talepleri ile değişikliğe uğramışlardır. Bugün yalnızca Yeni Valide ve Altunizâde külliyelerine ait dükkânlar mevcuttur. Külliyele ait hamamların hepsi özel mülkiyete geçmiştir. Atik Valide ve Çinili hamamları halen özgün işlevini sürdüren ender örneklerdendir. Nurbanu Sultan tarafından vakfına gelir getirmesi için inşa ettirilen Mimar Sinan'ın eseri çifte hamam, yol geçirilmesi ve niteliksiz eklerle özgün tasarımını yitirmiştir. Ayazma ve Altunizâde külliyelerine ait hamamların izleri kalmıştır. Rum Mehmet Paşa ve Mihrimah Sultan külliye yakınındaki hamamların külliyele ile bağlantıları kesin değildir.

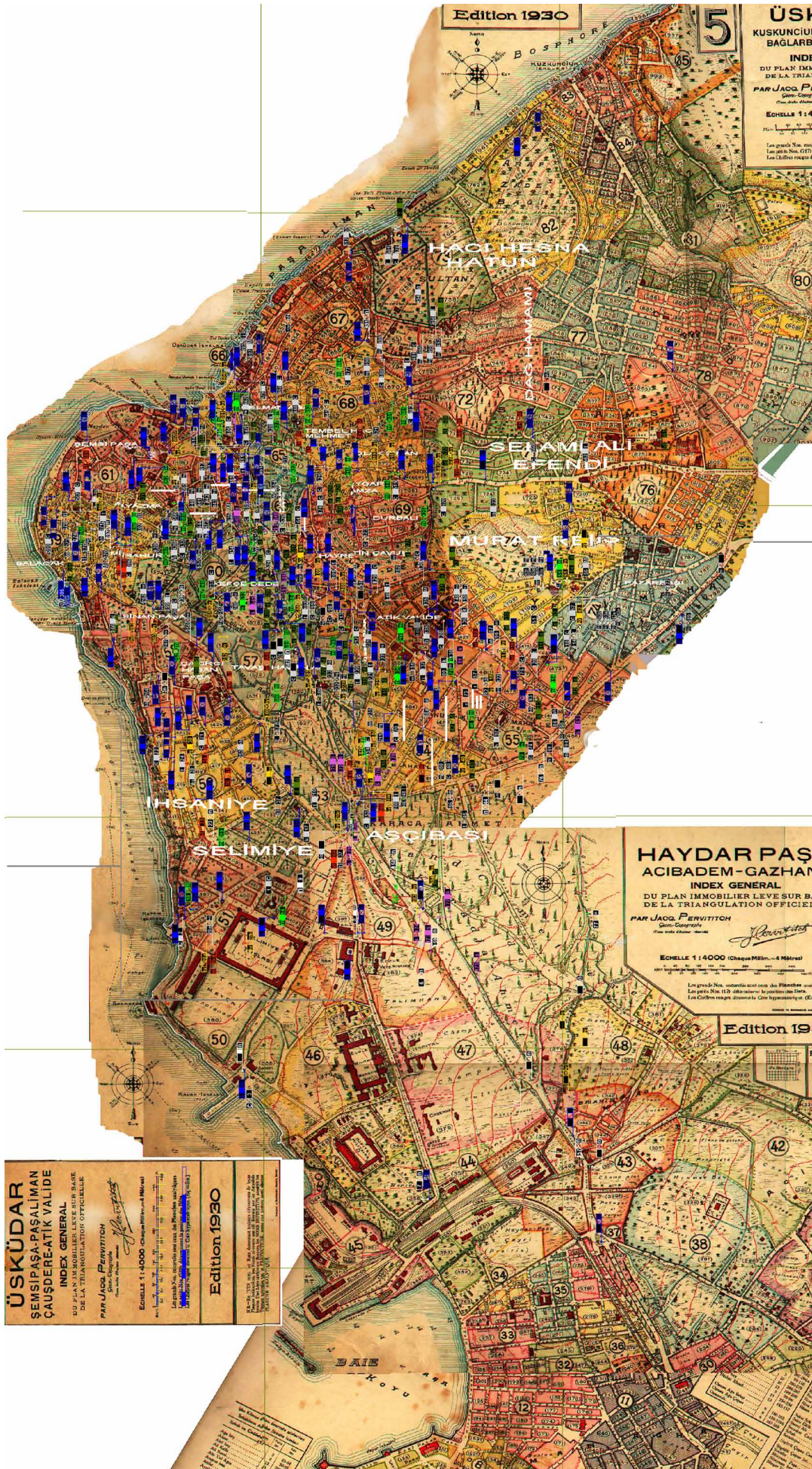
Külliye yapılarından bir ya da birkaçı bugün Milli Eğitim Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı gibi kuruluşların kullandığıdır ve bakım onarımları bu kuruluşlar tarafından üstlenilmiştir. Ortak bir yönetim anlayışı ve bütçe dengelemesi yapılamadığından bütünü kapsayan bakım ve onarım çalışmaları aksamaktadır.

**Camiler:** Üsküdar'da cami mimarisi klasik ve geç Osmanlı örnekleriyle zengin bir çeşitlik göstermektedir. Vakıf sicil defterinde kaydedilen 77 camiden 9'u 1924 yılından önce ortadan kalkmıştır. Yazılı kaynaklardan tespit edilen bilgilere göre bunlardan 4'ü 18. yüzyılın ikinci yarısından 1921 yılına uzanan bir süreçte yangınlarla yok olmuştur. Yıkılan yapılardan bazıları, hazireleri olan geniş arsalı mescitlerdir. Ancak hazirenin yıkımdan sonraki varlığı arsasının korunması için yeterli olmamış, birçoğunun arsaları işgal edilmiş, yerlerine yeni yapılar inşa edilmiştir. Hayrettin Çavuş ve Alaca Minare mescitlerinin arsaları bugün park olarak düzenlenmiştir. 1924 yılından günümüze 26 cami yıkılarak yok olmuştur. 1924 yılında var olan 68 adet cami ve mescitten bugün 42 adedi mevcuttur. Bunlardan sadece 25'i özgün niteliklerini korumaya devam etmektedir.

1924-1935 yılları arasında kaybolan 11 cami ve mescitin konumları Pervititch haritalarının yardımıyla tespit edilebilmiştir. Yangınlar ve yol düzenlemeleriyle yıktırılan bu camilerden yalnızca ikisinin arsası halen boştur. Yol düzenlemeleriyle ortadan kaldırılanlar haricinde, diğerlerinin yerine betonarme camiler yaptırılmıştır.

1924 tarihli listeye göre harap durumda olan pek çok cami ve mescit onarım programına hemen alınamamış, bakımsız ve metruk kalanlardan 10 tanesi 1935-1950 yılları içerisinde yı-





Şekil 3. Üsküdar'daki eski yapılar ve konumları.



kılmıştır. Bunlardan Hamal Mehmet Ağa Mescidi'nin arsasına apartman yapılmış, Teşrifatçı Arif Hikmet Efendi Camii'nin arsası Salacak sahil yoluna katılmıştır. Yıkılan diğer 8 caminin yerine ilerleyen yıllarda betonarme camiler yapılmıştır. 1924-1940 yılları arasında gerçekleştirildiği bilinen sınırlı sayıda onarım arasında Şemsi Paşa, Çinili ve Yeni Valide camileri sayılabilir. 1950 ve 1970 yılları arasında Rum Mehmet Paşa (1953-1959), Defterdar Tahir Ağa (1962), Kara Davut Paşa, Hacı Hesna Hatun camileri ve Bulgurlu Mescit onarılmıştır. "Asar-ı Atika Nizamnamesi"nin yürürlükte olduğu 1970'li yıllara kadar, yapıların içinde bulunan dönemin olanakları ve sorumlu mimarın estetik anlayışına göre müdahale gördüğü söylenebilir. Örneğin 1953 onarımı sırasında Rum Mehmet Paşa Camii'nin kasnak pencereleri yükseltilerek saçak kornişi üzerine taşırılmıştır. Bir Osmanlı onarımında geç dönem üslup ve anlayışına uygun olarak yenilenen Şemsi Paşa Camii minaresi, 1940 onarımında aslına dönme çabasıyla Osmanlı Klasik Çağı minareleri üslubunda mukarnas şerefeli bir görünüm almıştır (Ekimci 2011: 117). Defterdar Tahir Ağa Camii'nde döşemesi çöken giriş saçağının tavanı ve son cemaat mahalli betonarme olarak inşa edilmiştir.

20. yüzyılda geleneksel tekniklerin kullanılmalarının terk edilmiş olması, modern yapı malzemeleri kullanımının yaygınlaşması, denetimsiz müdahale ve ekler birçok anıta zarar vermiştir. 2000'li yıllardan itibaren yeni düzenleme ve çözüm arayışları ile Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesinde gerçekleşen olumlu yönde artış, onarım yoğunluğunu arttırmıştır. Onarımı yapılacak her anıt için proje hazırlanarak ilgili Koruma Kuruluna gönderilmiştir. Ancak kurumun onarım politikasında eserlerin özgünlük, hasar durumu ve müdahale önceliklerini belirleyen bir sıralama veya öncelik gösterilmemektedir. Kapsamlı müdahaleler yerine, düzenli bakım ve onarım uygulamalarının gerçekleştirilmesine ve yapıların sürekli izlenmesine olanak veren bir yaklaşım henüz gündeme gelmemiştir. İhale yasalarında herhangi bir kısıtlama olmadığından, bir firma aynı anda birden çok uygulama üstlenebilmektedir. Bu durum sınırlı sayıda kadrosu ve donanımı bulunan firmanın uygun kalitede ve beklenen zamanda işi bitirmesinin önünde önemli bir engel oluşturmaktadır. Son yıllarda tarihi yapıların onarımı ile ilgili bilim kurullarının kurulması olumlu bir gelişmedir. Ancak bilim kurulunun kararı uygulama ekibi için tavsiye niteliği taşımaktadır.

Üsküdar'da tarihi değerini yitirmemiş vakıf kültür mirasının korunmasını zorlaştıran etmenlerin başında kullanıcıların yasal çerçeveye riayet etmeden yapıya müdahale etmeleri gelmektedir. Camilerin tümünde günlük kullanım için gerekli donanım rastgele seçilmiş veya yaptırılmıştır. Birçok camide son cemaat mahalleri kadınlara tahsis edilmekte, ya da kadınlar mahfili sakil perdelerle kapatılarak iç mekândan tecrit edilmektedir.

Camilerin ısıtılması-soğutulması için kaçak olarak uygulamalar yapılmaktadır. Güvenlik problemi tarihi camilerin ortak sorunudur. Son dönemde sayıları artan hırsızlık olaylarına karşı camiler kamera ve alarm sistemi ile donatılmıştır. Pek çok

camii Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 2007 yılında gerçekleştirdiği güvenlik sistemi ihalesinden önce cemaat yardımları veya derneklerce güvenlik kamera sistemi ile donatılmıştır. Uzman katkısı ile projelendirilmeden uygulanan tesisatın montajı, tarihi yapıları tahrip edici nitelik taşımakta ve kabloların yoğunluğu görüntü kirliliğine neden olmaktadır.

Cami ve çevresinin peyzaj düzenleme işi genelde cemaat içinden gönüllü kişilerce veya cemaatin istekleri doğrultusunda yürütülmektedir. Keyfi çiçek ve ağaç dikimleri kimi zaman usulsüz ve çirkin uygulamalara dönüşebilmektedir. Çoğu caminin imam veya müezzine ayrılmış vakıf meşrutaları günümüze ulaşmamış veya bakımsız durumdadır. Lojman eksikliği veya Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından verilen lojmanların camiye uzak mesafede olması, camide görevli personeli cami iç avlusuna gecekondular benzeri konut inşa etmek gibi, tarihi yapının bütünlüğüne zarar veren usulsüz arayışlara itmektedir.

**Tekke, dergâh ve zaviyeler:** Üsküdar'da Anadolu yakasında Hac yollarının başlangıcı olması dolayısıyla birçok tarikat yapısı bulunmaktadır. Kentin iç mekânlarında, çoğu sivil mimari görünümünde dini yapılarla Üsküdar özel bir doku ve kimlik kazanmıştır. Surre alayının ve doğuya sefere çıkacak ordunun Üsküdar'dan uğurlanması sırasında Yeni Çeşme Meydanı'ndan başlayan, Karacaahmet Mezarlığı'ndan eski Bağdat Yoluna bağlanan güzergâh özel bir anlam yüklenmiş, zaman içinde bu yol boyunca birçok cami, tekke, mektep, sebil, şadırvan, çeşme, kuyu, türbe inşa edilmiştir (Haskan 2001: C.3, s.1142).

Vakıf sicil defterinde 45 tekke kayıtlıdır. 1925'te tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla faaliyetleri durdurulan ve çoğu terk edilen yapılardan 32'si ilk 20 yıl içinde bakımsızlık, yangın ve kentte yapılan düzenlemeler sonucu yok olmuştur. Ayakta kalabilen tekkelerden 7 tanesi camiye çevrilmiştir. Çalışmada, arsasının bir bölümü ve haziresi mevcut olan, bazı kalıntıları veya tekke yapılarından bir veya bir kaç korunmuş 12 tekke arsası tespit edilmiştir.

Özgün şemasını büyük oranda koruyan 4 tekkeden Atik Valide Tekkesi kargirdir. Özbekler, Afganlılar ve Çamlıcalı Mehmet Efendi tekkeleri ahşap binalardan oluşmaktadır. Bunlardan Sultantepe'deki Özbekler Tekkesi, 1983 yılında onarılmış, özgün eşyaları ile bir müze gibi düzenlenerek ziyarete açılmıştır (Tanman 1994: C.6, s.200). Burada geçen yaşam ve ritüeller yılın belirli günlerinde geleneksel Özbek Pilavı ve aşure dağıtılarak, geleneksel müzik dinletileri düzenlenerek temsil edilmektedir. Sayıları giderek azalan tekkelerin simgesel değerleriyle korunması ve kentlilerle buluşturulması önemlidir.

2007 yılında Vakıflar ve Üsküdar Belediyesi arasında yapılan bir protokolle mevcut tekkelerin onarımlarının yanı sıra, tekke arsalarının eğitim ve kültür amaçlı kullanılmak üzere yeniden değerlendirilmesi konusunda çalışmalar yapılmaktadır. Atik Valide ve Özbekler tekkeleri öncelikli olarak ele alınmış ve 2007-2010 yılları arasında onarımlar gerçekleştirilmiştir. Her iki yapı



da iyi durumdadır. Ancak bakımsız durumdaki Çamlıcalı Mehmet Efendi ve Afganlılar tekkeleri hemen programa alınmamış, Afganlılar Tekkesi Şeyh Evi bakımsız ve metruk durumda iken 2009 yılında çökmüştür. Tekke arsalarına ilişkin olarak yapılan çalışmalarda mevcut kalıntıları ve tarihi çevreyi dikkate alan bir strateji izlememesi kaygı vericidir. Örneğin haziresi bulunan 12 tekkede herhangi bir uygulama yapılmamışken, birkaç kabrin bulunduğu Balaban Tekkesi arsasında yetersiz verilere dayandırılan bir yeniden yapım gerçekleştirilmiştir.

**Su yapıları:** Üsküdar'da sultanlar ve üst düzey yöneticiler hayrat olarak suyolları inşa ettirmiş, Çamlıca, Bulgurlu, Libadiye, Kayışdağı ve Alemdağ'dan çıkan kaynak suları, isale hatları ile cami, mektep, çeşme, hamam vb. külliye yapılarına dağıtılmış, su yolları üzerinde çeşme, sebil, maksem, su terazisi vb. yapılar inşa edilmiştir.

Üsküdar'da Fatih döneminde başlayan çeşme yapımı 18. yüzyılda yaygınlaşmış, Sultan III. Ahmet (1703-1730), Lale Devri adı ile özdeşleşen saltanatı süresince başta İskele Meydanı'nda inşa edilen III. Ahmet Çeşmesi olmak üzere Üsküdar'ı çeşme ve sebillerle donatmıştır (Çeçen 1991: 39-80). Üsküdar'da bir külliye, cami, mektep, türbe ya da sebile bağlı çeşmelerin dışında Osmanlı sokak dokusuna ve yaşam biçimine tanıklık eden çok sayıda tekil çeşme bulunmaktadır. Bunlar kuruldukları dönemin mimari üslubunu yansıtan zengin bir çeşitlenme göstermektedirler.

Geçen zaman ve değişen teknoloji ile eski su sistemi kullanılamaz duruma gelmiş; işlevini büyük ölçüde yitirmiştir. Vakıf sicil defterinde kaydedilen 161 çeşmeden 9'u 1924 yılından önce ortadan kalkmıştır. 1940'lı yıllardan itibaren kentin Osmanlı dönemi su sistemini ve bağlı yapılarını inceleyen bilim insanları Tanışık, Kumbaracılar, Konyalı, Egemen ve Çeçen giderek sayıları azalan ve tahrip olan su kültürünün maddi kalıntılarını belgelemek ve tasnif etmek üzere çalışmışlardır. Prof. Çeçen, zemin altında inşa edilen su sistemini inceleyerek haritalara işlemiştir (Çeçen 1991: 28,29, Harita no:3). Son olarak 2010 yılında İSKİ tarafından İstanbul'daki tarihi çeşmelerin tespitine ilişkin bir proje gerçekleştirilmiştir. Ancak, Üsküdar çeşmelerinin kitabe okunuşları, tarihlendirme, adlandırma ve belgeleme problemlerinin tümü çözümlenememiştir. Bazen aynı çeşme farklı adlarla aynı kaynaktan iki defa incelenmiş ve farklı sonuçlara ulaşılmıştır. 1924 tarihli vakıf sicil defteri, adları ve yerleri karıştırılan bazı çeşmelere ve yapım tarihlerine ilişkin veriler sunan önemli bir arşiv belgesidir. Cumhuriyet döneminde çeşmelerin bakım ve onarımları belediyeye bırakılmıştır. 1924 yılından günümüze kadar geçen sürede 152 çeşmeden 66 tanesi yıkılmış; 5 çeşmenin yalnızca izleri kalmıştır. 25 çeşme taşınma, kötü onarımlar değişen yakın çevre vb. sebeplerle özgün şemalarını kaybetmişlerdir. Özgün şemasını koruyan sadece 18 çeşme tespit edilmiştir. 1924 ve 1940 yılları arasında tramvay güzergâhının açılması, yangın ve yol değişiklikleri ile bir kısmı ortadan kalkan çeşmeler, 1950 yılından itibaren, Nuh Kuyusu Bulvarı, D100 otoyolu, Toptaşı Caddesi'nin açılması, Bağlarbaşı, Halk ve Doğancılar caddelerinin genişletilmesi ve meydan düzenlemeleri ile yıkılmış veya buldukları yerden taşınmışlardır.

Bir cami, mescit, tekke veya mektep ile birlikte veya yakınında yaptırılan çeşmeler, eğer bağlı oldukları yapı yıkılmışsa ortadan kalkmış veya bakımsızlıktan harap olmuşlardır. Çeşmelerden bazıları kötü onarımlarla özgün kimliğini yitirmiştir. Bilimsel ve analitik çalışmaların yetersizliğinin yanı sıra niteliksiz malzeme kullanımı, çeşmelerin sökülüp yeniden inşa edilmesi veya taşınması kayıpları arttırmıştır.

Onarımı yapılarak ayakta tutulmaya çalışılan eserlerin saygınlıklarını ve korunma koşullarını sürdürülebilmeleri için çevre sakinlerinin tahrip edici müdahalelerinin durdurulması gerekmektedir. Özellikle mahalle içlerinde bulunan, etrafı betonlaşmış, değişen yol kotuyla çukurda kalmış çeşmeler, önüne çöp dökülerek, üzerine yazı yazılarak tahrip edilmektedir. Bulgurlu ve Kısıklı gibi göç alan semtlerde, yakın çevrede oturan ve suları akmayan, muslukları olmayan bir çeşmenin "çeşme" olduğunu bilmeyen kişilere rastlanmıştır.

İçinde sokaktan geçenlere hizmet eden bir görevli bulunan sebiller, suyunun depolandığı küp, kuyu veya su haznesi ile yazın suyu soğutmak için kullanılan karın saklandığı serin bir depodan oluşmaktadır. Vakıf sicil defterine göre Üsküdar'da 16 sebil kayıtlıdır. Üsküdar sebilleri daha çok yoğun olarak ziyaret edilen Karacaahmet Tekkesi ve çevresinde inşa edilmişlerdir. Yol düzenleme çalışmalarıyla çoğu ortadan kalkan sebillerin görünümüne ilişkin yeterli bilgi yoktur. Günümüze ulaşan 6 sebil bir külliye içinde veya hazire önünde bulunmaktadır. Hiçbiri özgün işlevini yerine getirmemektedir; işlev değişikliği nedeniyle hepsine müdahale edilmiştir. Genel sorunlar, zeminin yükselmesi nedeniyle kaidelerinin toprak altında kalması, şebekelerin değiştirilmesi veya çatı örtüsü ya da kubbenin yapım tekniği ve malzeme değiştirilerek yenilenmesidir. Korunma durumu iyi olan 5 sebilden 3'ü kullanılmamaktadır. Sadettin Efendi Sebili ve Yeni Valide Sebili'ne verilen işlevler bu tarihi yapıların kimliğine aykırı, anıtlara zarar veren kullanımlardır.

Vakıf sicil defterinde kaydedilen 30 namazgâhtan günümüze ulaşabilen özgün bir örnek bulunmamaktadır. Arsası kısmen bilinenlerden birkaçı namazgâha ait "sütne taşı" veya namazgâha ait olduğu bilinen çeşme gibi öğelerle çevresi demir parmaklıkla çevrelenerek veya bir park içinde düzenlenerek korunmaya çalışılmaktadır. Vakıf sicil defterinde kayıtlı 18 teraziden 3'ü günümüze ulaşabilmiştir. Bu terazilerden Duvarı Mevki'nde bulunan iki tanesi iyi durumdadır.

**Türbeler:** Türbeler vakıf eserlerin banilerine tanıklık eden mezar yapılarıdır. Vakıf sicil defterinde listelenen 29 türbe, külliye, cami, mescit, tekke ile inşa edilmiş yapılar veya açık türbelerdir. Bir külliye ile birlikte inşa edilen türbelerden yalnızca Gülnuş Emetullah Sultan'ın türbesi listede yer almıştır. Zeynep-Kamil, Şeyh Devatı ve Aziz Mahmud Hüdayî, Fatma Hanım Sultan, Lütfi Bey, Rum Mehmet Paşa, Şemsi Paşa, Üsküdar Mevlevihanesi, Nişancı Hamza Paşa türbeleri vakıf sicil kayıtlarında ayrıca listelenmeyen ancak günümüzde mevcut olan anıtsal türbe yapılarıdır. Listedeki yer alan ve günümüze



ulaşan 3 kapalı türbe vardır. Bunlar Doğancılardaki Hacı Ahmet Paşa, Ali Rıza Efendi ve Halil Paşa türbeleridir.

30 Kasım 1925 tarihli 677 sayılı “Tekke ve zaviyelerle türbelerin seddine ve türbedarlıklar ile bir takım unvanların men ve ilgasına” dair kanunun ardından türbeler ziyarete kapatılmıştır. 1979 yılında türbeler resmi olarak Kültür Bakanlığı'na bağlanmış; 1990 yılında yürürlüğe giren 612 sayılı ek bir kanunun ardından Türk büyüklerine ait türbelerle, sanat değeri taşıyan türbeler ziyarete açılmıştır (Ünlü 2003: 481).

Sultantepe Ali Rıza Efendi Türbesi haricinde listede kayıtlı ve mevcut türbe yapıları ziyarete kapalı tutulmaktadır. Yönetmeliklerle taşınır tarihi eserlerin korunması konusunda bazı görevler Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce üstlenilmiş olmasına rağmen temel yetki Kültür ve Turizm Bakanlığı'nda bulunmaktadır. Kurumlar arası koordinasyon eksikliği nedeniyle, bu alanda tam bir yetki, görev, sorumluluk sistemi oluşturulamamakta, etkin bir bakım onarım programı sürdürülememektedir. Türbelerin tanıtım tabelalarının bir kısmı Kültür Bakanlığı İstanbul Müzeler Müdürlüğü'nce, bir kısmı Vakıflar Genel Müdürlüğü veya kullanıcılar tarafından hazırlanmıştır. Çok sayıda tabelanın varlığı ve tabela seçim-

lerinde ortak bir dil birliği olmaması görüntü kirliliğine sebep olmakta, bazı durumlarda isim veya tarih karışıklıklarına rastlanmaktadır.

## SONUÇLAR ve ÖNERİLER

Günümüze sayıları azalarak ulaşan vakıf eserler, tarihi ve estetik değerlerinin yanında simgesel nitelikli anıtlardır. Bu değerli mirasın korunması ilgili tüm kurum, kişi ve kuruluşların koordineli çalışmasını ve tarihi mirasımızın korunması konusunda duyarlılığın geliştirilmesini gerektirmektedir. Tarihi bir yapı, kullanımı devam ettiği süre içinde, düzenli bakım ve onarımı yapılarak, kapsamlı müdahaleler gerektirmeden yaşatılabilir. Öncelikli olarak anıtın özgünlük değerini dikkate alan stratejik koruma programları oluşturulmalıdır. Koruma çalışmalarının başarıya ulaşması için risk taşıyan anıtların belirlendiği etkin bir program geliştirilmeli, bunun için gerekli olan tespit ve tescil çalışmaları tüm eserleri kapsayacak şekilde, eserlerin ayrıntılarını ortaya koyabilecek uzmanlığa sahip personel tarafından gerçekleştirilmelidir. Vakıf eserlerin bakım ve onarım gereksinimleri sistemli ve periyodik olarak incelenmeli, kullanıcı katılımlı etkin izleme programları geliştirilmelidir.

## Kaynakça

- Ayverdi 1989: E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fâtih Devri 855-886H (1451-1481)*, (2. Baskı), (3 Cilt) İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Çeçen 1991: K. Çeçen, İstanbul'un Vakıf Sularından Üsküdar Suları, İstanbul: Turgut Ofset.
- Egemen 1993: A. Egemen, İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri (Resimleri ve Kitabeleri ile 1165 Çeşme ve Sebil), İstanbul: Arıtan Matbaası.
- Ekimci 2011: B. Ekimci, Üsküdar'ın Vakıf Eser Kültür Mirası ve Korunması İçin Öneriler (Doktora tezi), İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Haskan 2001: M. N. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar (3 cilt)*, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, Üsküdar Araştırmaları Merkezi Sayı:3.
- Hatemi 1985: H. Hatemi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Vakıf, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (C.6, s.1657-1678) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karagöz 2007: Ş. Karagöz, Marmaray Projesi Üsküdar Meydanı Aç-Kapa İstasyonu Arkeolojik Kurtarma Kazıları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü (Dü.), *15. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 24-26 Nisan 2006 Alanya, Bildiriler içinde (s. 137-166). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi.
- Karaoğlu 2007: D. Karaoğlu, *Kent Mezarlıklarının Yeşil Doku İçindeki Önemi ve Ziyaretçi Memnuniyetinin Belirlenmesi: Karacaahmet Mezarlığı Örneği, Yüksek lisans tezi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Konyalı 1976: İ. H. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, (2 cilt), İstanbul: Yeşilay Cemiyeti Yayınları.
- Öztürk 1995: N. Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Öztürk 2008: K. Öztürk, Üsküdar Harem Semtinin Tarihi Gelişimi, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Anabilim Dalı, İstanbul.
- Ramazanoğlu 2003: G. Ramazanoğlu, *Osmanlı Yenileşme Hareketleri İçinde Selimiye Kışlası ve Yerleşim Alanı, Doktora Tezi*, (2 cilt) Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Tanışık 1943: İ. H. Tanışık, İstanbul Çeşmeleri (2 cilt), İstanbul: Maarif Vekilliği Antikite ve Müzeler Müdürlüğü Yayınları.
- Tanman 1994: B. Tanman, Özbekler Tekkesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (C. 6), İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, s.200-202.
- Ünlü 2003: S. Ünlü, İdari Açından 1925-1990 arasında Aziz Mahmud Hüdayî Türbesi, Üsküdar Belediyesi (Dü.), Üsküdar Sempozyumu III (*Aziz Mahmud Hüdayî*), 20-22 Mayıs 2005 Bildiriler içinde, (C.2), İstanbul, s.479-482.